

Кузик В. В.

ФЕНОМЕН ІРЖАВЕЦЯ: ПОЕЗІЯ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА У ФОРМУВАННІ ТВОРЧИХ ОСОБИСТОСТЕЙ БРАТІВ РЕВУЦЬКИХ

Поємі «Іржавець»¹ належить осібне місце у творчості Тараса Шевченка. По-перше, її написано через два з половиною роки (кінець травня 1843 – осінь 1847) після почутої інформації, яка стала основою змісту. По-друге, поему вперше було надруковано в лейпцизькому виданні, а вдруге – у п'ятитомному виданні 1984 р.², бо, як і царська, радянська цензура «не рекомендувала» публікувати її³. По-третє, жоден з акторів-читців, окрім незабутнього Павла Громовенка⁴, донині не наважується взяти поему до свого репертуару – надто гостро звучить у ній тема поневолення України. Принагідно відзначимо, що цю поему оминають митці і в царині музики, живопису, кінематографу, які загалом уважні до творів поета, широко використовують майже кожен його рядок. Незважаючи на багатство тематики Шевченкіани, сьогодні «білими плямами» є мотиви створення поетом «Іржавця».

Літопис життя поета, у деталях відтворений у працях мовознавця Петра Жура⁵, не містить жодних відомостей про перебування Т. Шевченка в с. Іржавець (на той час – Прилуцького повіту Полтавської губернії⁶) навесні 1843 р. та влітку 1859 р., про яке свідчать не тільки місцеві краєзнавці, а й шевченкознавець М. Ткаченко⁷. Такі ж відомості містить і енциклопедичний довідник «Чернігівщина»⁸. У зв'язку з цим, природно, виникає низка запитань: чи бував поет у цьому селі, коли і хто саме розповів йому дивовижну історію Іржавецької чудотворної ікони Богоматері? Висвітлити цю лакуну допомагають перекази й записи з історії села, фамільні архіви родин Стороженків⁹ і Ревуцьких¹⁰ дослідження з історичної генеалогії та краєзнавства.

¹ Шевченко Т. Г. Більша книжка: автографи поезій, 1847–1860 рр. / Т. Шевченко; передм. Є. С. Шаблювського; ред. М. Л. Мандрика; худож. оформ. М. І. Марущанця. – К.: АН УРСР, 1963. – С. 37–40.

² Шевченко Т. Іржавець // Шевченко Т. Твори: у 5 т. / Т. Шевченко. – К.: Дніпро, 1984. – Т. 2. – С. 38–40.

³ «Більша книжка» автографів поета, у якій було вміщено й цю поему, не потрапила у продаж, а пролежала «на полицях» складів, тільки кілька її «уцінених» примірників продали 1972 року (див. виноску 1).

⁴ 28 лютого 1994 р. на вечорі, присвяченому 105-річчю від дня народження Л. М. Ревуцького, який відбувся в Будинку композиторів Спілки композиторів України, народний артист України, лауреат Національної премії України ім. Т. Шевченка, видатний читець поезій Кобзаря Павло Громовенко уперше виконав поему «Іржавець».

⁵ Жур П. В. Труді і дні Кобзаря: літопис життя і творчості Т. Г. Шевченка / Петро Жур; вступ. ст. М. М. Павлюка. – К.: Дніпро, 2003. – С. 86–87, 379. – (Бібліотека Шевченківського комітету).

⁶ Від 1954 р. – Ічнянського району Чернігівської області.

⁷ Ткаченко М. Літопис життя і творчості Т. Г. Шевченка / М. Ткаченко. – К., 1961. – С. 54.

⁸ «Навесні 1843 в селі зупинявся Т. Г. Шевченко. Тут він бачив легендарну козацьку “чудотворну” ікону Іржавської Богоматері» (Іржавець // Чернігівщина. Енциклопедичний довідник / за ред. А. В. Кудрицького. – К.: УРЕ, 1990 – С. 281).

⁹ Стороженки. Фамільний архів: в 8 т. – Т. 1–4. 6–8 / сост. А. В. Стороженко, Н. В. Стороженко, В. Л. Модзалевский. – К.: Типогр. тов. Г. Л. Фронцкевича и К°, 1902–1910. – Т. 1. – 1902. – 512 с.; Т. 2. – 1906. – 716 с.; Т. 3. – 1907. – 610 с.; Т. 4. – 1910. – 608 с.; Т. 6. – 1908. – 798 с.; Т. 7. – 1908. – 623 с.; Т. 8. – 1910. – 720 с.

¹⁰ Див.: Кузик В. Дмитро Ревуцький: 1881–1941 (Біографічно-культурологічний нарис) / В. Кузик // Вісник Львівського національного університету імені Івана Франка. – Серія «Мистецтвознавство». – Вип. 2. – Львів, 2002. – С. 212–235.

Достеменно відомо, що поет двічі приїздив до Качанівки, маєтку Тарновських. Уперше – наприкінці травня 1843 р., ще до заслання, удруге – у серпні 1859 р., уже звільнившись, за два роки до смерті. Про останнє перебування Тараса Григоровича в Качанівці свідчать висаджений ним молодий дубок у парку та запис у спеціальному «Альбомі автографів»¹, у якому залишили свої розписи М. Глінка (1838), М. Маркевич, М. Забіла, М. Максимович, М. Ге, І. Рєпін, М. Милорадович та багато інших (усього 608 осіб). Перед датою «21 серпня 1859 р.» написано рядки, звернені до господині маєтку Людмили Володимирівни Тарновської, «найлюбішої підкумасі»²:

І стежечка, де ти ходила,
Колючим терном поросла.

Т. Шевченко.

А от про поїздку 1843 р. не залишилось жодних записів – ні Т. Шевченка, ні Є. Гребінки, з яким поет побував у Качанівці. Чому так сталося? Адже на той час Тарас Григорович був уже відомий як поет, він привернув увагу культурної української (і не тільки) громади. Видав малого «Кобзаря» (1840, перші 8 поезій), трагічну поему «Гайдамаки» (1841), драму «Назар Стодоля» (1843). Відсутність автографу Т. Шевченка в альбомі за 1843 р. навряд чи зумовлена якоюсь великопанською зневагою господаря-магната до поета, вчорашнього кріпака. Мали бути якісь інші причини, через які не зафіксовано точної дати перебування поета в цьому маєтку. Зібравши відомі факти і логічно пов'язавши їх із тогочасною ситуацією, переконуємося, що для того були політичні мотиви.

Річ у тім, що за давньою традицією, 24 травня (6 червня за н. ст.) було храмовим святом у с. Іржавець, розташованому за пару кілометрів (навпростець) від Качанівки. Це свято упоряджено на честь ікони Іржавецької Богоматері та на згадку про день її чудодіяння 1716 року³. У цей день приходило багато паломників не тільки з ближніх околиць, а з усієї України. Молодий священик Микола Ревуцький (у майбутньому – батько Дмитра і Левка) писав: «Ще за тиждень до цього дня можна було бачити натовпи богомольців, що йшли з усіх сторін, а в саме свято їх буває так багато, що порівняно невеликий храм Ржавський не вміщує в себе й десятої частини їх»⁴. Уклонитися іконі – символу нескореності українства – збиралися й нащадки відомих родів козацької старшини, маєтки яких були у Прилуччині та Ічнянщині. Був серед паломників 1843 року і Андрій Якович Стороженко (1790–1858) – один із найбільш визначних представників роду в ХІХ ст., герой війни 1812 р., учасник боїв за визволення Болгарії, таємний радник, сенатор Царства Польського, головний директор внутрішніх та духовних справ і голова Слідчої комісії у Польщі, віце-губернатор Варшави, нагороджений багатьма орденами різних країн. До того ж, його знали як колекціонера творів живопису, історичних манускриптів і українських старожитностей, який зберіг для історії знаменитий «Реєстр війська запорозького 1649 року», повністю опублікований лише в незалежній Україні 1995. Він був вправним музиком: грав на віолончелі й кохався у народній пісні, створив оперетку з козацького життя «Запорозька січ» (на жаль, рукопис згорів під час пожежі у маєтку). Свої дописи до історичних альма-

¹ Качанівка. Альбом автографів : худож. документ. вид. / автор-упоряд. С. Половнікова. – К. : Темпора ; Майстерня книги, 2010. – 326 с.

² Там само, с. 140.

³ Кузик В. «Заплакала Матір Божа сльозами святими...» / Валентина Кузик // Музична україністика: сучасний вимір. – К. : ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, 2009. – Вип. 4. – С. 170–189.

⁴ Кузик В. Дмитро Ревуцький: 1881–1941 (Біографічно-культурологічний нарис) / В. Кузик // Вісник Львівського національного університету імені Івана Франка. – Серія «Мистецтвознавство». – Вип. 2. – Львів, 2002. – С. 212–235.

нахів Андрій Якович підписував псевдонімом «Царинний». Приїхавши до Іржавця «на храм», як говорять у народі, він міг зупинитися у кількох родичів: у поміщиків Павла чи Іллі Стороженків, у Якова чи Дмитра Каневських, які ще в Польщі служили під його началом і яким 1838 р. він відпродав свої іржавецькі ґрунти (заміж за останнього вийшла 1841 р. Ганна Павлівна Стороженко, бабуся братів Ревуцьких). Міг зупинитися і в самій Качанівці, адже Тарновські славилися гостинністю, до того ж, мати Андрія Яковича, Дарія Петрівна, теж була з дому Тарновських (кузина Григорія Степановича Тарновського, який 1824 р. став власником маєтку).

А. Стороженко був свідомим того, що є продовжувачем роду Богдана Хмельницького, звідси – його глибока відданість національній ідеї, знання історії України не тільки за переказами, а й за документами, як бачимо з послужного списку, міг вільно користуватися джерелами інформації, які не були доступні для багатьох, навіть сановитих людей. І хоч храмове свято в Іржавці відбувалося 24 травня, а Т. Шевченко дістався до Качанівки тільки 27 травня, проте відгомін урочистих церковних подій ще зберігся, і саме Андрій Якович розповів поету вражаючу історію про іржавецьку ікону, бо знав те з перших уст як засновник роду, предки якого були безпосередньо пов'язані з нею¹. Він переказував, як «плакала» Матір Божа, віщуючи поразку в битві, «плакала» і перед Полтавською баталією, коли запорожці на чолі з Костем Гордієнком стали на боці Івана Мазепи. Як розділила гірку долю козаків:

Як мандрували день і ніч,
Як покидали запорожці
Великий Луг і матір Січ
Взяли з собою Матір Божу,
А більш нічого не взяли,
І в Крим до хана понесли
На нове горе – Запорожжя².

Однак недовгими були поневіряння святого образу – 1716 року з невеликим загоном козаків він повернувся на рідну землю:

Вернулися запорожці,
Принесли з собою
В Гетьманщину той чудовний
Образ Пресвятої.
Поставили в Іржавиці
В мурованім храмі.
Отам вона й досі плаче
Та за козаками³.

Поет звернув увагу, що майже в кожній хаті – панській чи селянській – є бодай невеликий список із чудотворного образу, хоча, можливо, й не на видному місці, щоб не дратувати прискіпливе око поліційних наглядачів⁴. Очевидно, саме з цих по-

¹ Т. Шевченко приїздив до Качанівки на запрошення А. Стороженка, а вже звідти навідався до Іржавця.

² Шевченко Т. Іржавець // Шевченко Т. Твори : у 5 т. / Т. Шевченко. – К. : Дніпро, 1984. – Т. 2. – С. 38.

³ Там само, с. 39–40.

⁴ Цей мотив Т. Шевченко 1855 р. втілює у повісті «Музикант», описуючи поїздку до с. Дігтярі, що біля Сокиринців, і до маєтку прилуцького полковника Галагана, у якому побачив у дуплі старого дуба ікону Іржавецької Богоматері: «Вергилий мой подвёл меня к высокому раскидистому огромному дубу и показал мне на стволе его небольшое отверстие вроде маленького окошечка, сказавши: “Посмотрите-ка в это оконце”. Я посмотрел и, разумеется, ничего не увидел. “Посмотрите пристальнее”».

літичних міркувань фіксувати в книзі автографів одночасне перебування в Качанівці людей, заангажованих національною ідеєю, хоч і досить полярних за соціальним станом, було ризиковано не тільки для них самих, а й для господаря: ще не забулося придушення виступу декабристів 1825 р., польсько-українського повстання 1830 р., коли постраждала значна частина української і польської еліти. Проте на аркуші 28-му свого подорожнього альбому, приблизно, у другій декаді червня, Тарас Григорович згори занотує: «1716 року, Стороженки, а.[таман?] Г.[ригорій], сотник Іченський», а далі – «отець Иван Смирницкий»¹. Запис, поза сумнівом, стосується історії ікони – дата її появи в селі, прізвище представника козацької старшини, який нею опікувався, ім'я священика, який на той час служив у храмі (він же порадив поету, де зупинитися в Ічні). Ці дані про ікону були тільки в церковній книзі Свято-Троїцького храму с. Іржавець. Їх треба було спеціально переписати, щоб не забулося².

Є ще й інший аспект теми: яким побачив Тарас Григорович село Іржавець, або Ржавець, як його ще називали? Мимоволі згадуються слова одного сучасного музикознавця про те, що «російський» композитор Д. Бортнянський народився в «малоросійському» Богом забутому містечку, яке так і називалося – Глухів. Іржавець розташований значно далі на південь від тракту, який пролягав через Глухів. Він був у заповідній місцевості овіяної славою Гетьманщини, його охороняли магічні прадавні кургани Осичиха й Деречиха, випромінюючи благодатну енергетику пращурів сивої давнини, примножену в XVIII–XIX ст. духовною силою чудотворного образу Іржавецької Божої Матері. Село розташувалося на узвишші (196 м вище рівня моря), від якого беруть витoki п'ять невеликих річок – Ржавка, Смош (Мокша), Удай, Лисогірка. Оселі групувалися навколо кам'яного храму Святій Трійці, зведеного протягом 1716–1723 рр. зусиллями поміщиків с. Ржавець – Івана Стороженка, сотника Іваницького і Григорія Андрійовича Стороженка, сотника Іченського за сприяння прилуцького полковника Івана Галагана та богомольців. Добродійними зусиллями маршала Чернігівського Михайла Стороженка 1794 р. було зведено красиву триярусну дзвіницю (33 сажени й 1 аршин, тобто майже 70 м) і встановлено 8 дзвонів різних розмірів. Найбільший з них мав вагу майже 3 тонни (за одним записом – 2740 кг і 200 г, за іншим – 2806 кг), тільки довести його до села за сотні кілометрів було не просто. До речі, з тієї дзвіниці було добре видно не тільки Качанівку й Іваницю, а й Ічнію. А благовіст великого дзвону в гарну погоду чути було аж у Прилуках (майже за 30 км). М. Стороженко зробив оздоблений кіот для чудотворного образу, подарував храму коштовну святодарницю з визолоченого срібла. Така добродійність пояснюється не тільки його глибокою вірою і патріотичними почуттями, а й тим, що його дружиною була Феодосія Семенівна Полуботок, онука гетьмана, яка мала значні родинні статки (не все золото Полуботка дісталось Лондону!). У церкві був гарний хор,

Я посмотрел пристальнее и увидел что-то вроде иконы Божией Матери. И действительно, это была икона Иржавецкой Божией Матери, как мне пояснил мой Вергилий, врезанная в этот дуб знаменитым прилуцким полковником год спустя после Полтавской битвы» (Шевченко Т. Музыкант // Шевченко Т. Твори : у 5 т. – Т. 3 : Драматичні твори. Повісті / Тарас Шевченко. – К. : Дніпро, 1985. – С. 187).

¹ Гальченко С. Альбом малюнків Тараса Шевченка 1841–1843 рр. / Сергій Гальченко ; до 200 від дня народження Т. Г. Шевченка. – К. : Веселка, 2013. – С. 28. Той же о. Іоанн Смирницький 26 квітня 1844 р. хрестив новонароджену Олександру Каневську – у майбутньому матір братів Ревуцьких (див.: Государственный исторический архив Санкт-Петербурга. Документация Полтавской губернии, № 9042). Імовірно, що він же 1843 р. хрестив і Миколу Ревуцького, сина другого священика Свято-Троїцької церкви в Іржавці (у майбутньому батька братів).

² Пізніше, через 20 років, з цієї ж церковної книги візьме відомості для своєї статті про чудотворну ікону К. Радзівський (Радзиевский К. Сказание о местной иконе Божией Матери села Ржавца Полтавской губернии Прилуцкаго уезда / К. Радзиевский // Полтавские Епархиальные Ведомости. – 1864. – Т. 1. – Часть неофициальная. – С. 270–284).

для якого виховували співаків із дітей простих селян: їх навчали нотної грамоти, сольфеджуванню з 7–8 років. А репертуар хору містив понад 170 творів, зокрема церковні композиції М. Березовського, Д. Бортнянського, А. Веделя, менш відомих українських авторів, а також твори В. А. Моцарта й Б. Галуппі¹. Камінний храм із дзвіницею стали окрасою села². Навколо нього, на солідній відстані одна від одної, були садиби-маєтки з садами і присадибними парками, з обов'язково білими альтанками-ротондами на пагорбках, алеями, обсадженими привезеними рідкісними породами декоративних кущів і дерев. Поруч були хати й гороби селянської бідноти. Наприкінці травня тут усе буяло зеленню і квітами. Було в селі й дві кузні. Двічі на рік відбувалися ярмарки – навесні Ржавсько-Богородична і восени Іоанно-Богословська, – на які збиралися з навколишніх містечок і сіл, а за часів кріпаччини тут продавали й кріпаків. До храму вела мощена бруківка, вельми цінна й рідкісна на ті часи, її фрагменти збереглися й донині. Обабіч дороги стояли ятки, у яких із весни до пізньої осені продавали нехитрий крам для паломників. За селом був спільний льодник, у якому влітку на брилах криги, притрушених соломною, зберігали харчі. Неподалік від нього стояла вежа-сторожа з драбиною, яку називали «царина», з неї спостерігати, де пасеться худоба, чи не їде хто до села, чи не горить якесь обійстя... У садибах, які на відміну від простої, одноповерхової хати, мали значно вищу стелю, більше кімнат (5–7) і просторий дерев'яний ганок, жили знані родини, здебільшого – нащадки шляхетської козацької старшини Ічнянської сотні, яку довгі роки очолювали представники роду Стороженків.

Найдавніша письмова згадка про Іржавець як обжите село належить до XVII ст., і пов'язана вона з іменем Івана Стороженка, який 1690 р. з дружиною Марією Богданівною, донькою гетьмана Богдана Хмельницького, оселився там, започаткувавши династію сотників і полковників Стороженків. Архівні документи свідчать, що в часи Гетьманщини село перебувало у складі Прилуцького полку. За реєстрами 1770 р., село було приписане до Ічнянської сотні Чернігівської губернії, 1799 р. – переведене до Прилуцького повіту Полтавської губернії. За сповідальними відомостями 1840 р. (тобто за 3 роки до приїзду Т. Шевченка), у селі мешкало 1050 чоловіків і 1040 жінок. Якщо враховувати і малих дітей, то це не менше трьох тисяч. Досить велике й багате село.

Уже в той час Іржавець набув значення локального етносоціального і культурно-сакрального осередку, своєрідного соціолокусу в історії України. Таке непересічне явище не могло не справити враження на Т. Шевченка. У час сумних роздумів про долю України і про свою, в оренбурзькому засланні восени 1847 р. йому знову згадався переказ про Іржавецьку Божу Матір, яка плаче за своїми дітьми-козаками, і все те виплеснулося у гнівних і розпачливих рядках поеми «Іржавець»³:

Розказали кобзарі нам
Про війни і чвари,
Про тяжкеє лихоліття...
Про лютії кари,
Що ляхи нам завдавали –
Про все розказали.
Що ж діялось по шведчині!

¹ У травні 2013 р. до Меморіального музею-садиби Л. Ревуцького були передані зшитки – поголосники хорових партій, які вдалося зберегти після руйнування Свято-Троїцької церкви с. Іржавець в 1932 р. У списку занотованих партій – 173 твори, останні записи належать до 1906 р.

² Збереглися світлини храму, зроблені гімназистом Л. Ревуцьким у 1904–1905 рр.

³ Шевченко Т. Іржавець // Шевченко Т. Твори : у 5 т. / Т. Шевченко. – К. : Дніпро, 1984. – Т. 2. – С. 39.

То й вони злякались!
Оніміли з переляку,
Сліпі небораки.
Отак тії воєводи,
Петрові собаки,
Рвали, гризли...

Зрозуміло, такі слова на адресу Петра І російська цензура не могла дозволити. Однак вони були свідченням справжньої історії, імпульсом для відтворення якої став переказ про чудотворну ікону, тобто про « феномен Іржавця », своєрідного села – соціолокусу. У чому ж криється таїна « феномена Іржавця »? По-перше – це сакральний центр, у якому більше двох століть (216 років) зберігалася Чудотворна ікона Богоматері, Іржавецька, і під цією назвою увійшла в історію України та світу. Вона набула значення символу нескореного духу українства, сакральної хоругви українського козацтва. По-друге, Іржавець зберіг генетичних нащадків Богдана Хмельницького по лінії однієї з його молодших доньок – Марії Богданівни. Серед них – представники роду Стороженків: Андрій Якович Царинний, Олекса Петрович, відомий письменник, Микола Ілліч, видатний вчений-філолог. По-третє, назва села невіддільна від імені Тараса Григоровича Шевченка і його творчості, зокрема поеми «Іржавець». По-четверте, Іржавець – це місце народження двох титанів доби українського відродження ХХ ст., братів Ревуцьких – композитора Льва Миколайовича (1889–1977) і вченого-музиколога Дмитра Миколайовича (1881–1941)¹, які теж були продовжувачами роду Хмельницького (через Стороженків) у ХХ ст.

Незбагненою волею Провидіння усі ті чинники в момент перебування Т. Шевченка в Іржавці переплелися у своєрідному віртуальному плетиві «навколо чудотворної ікони», яка своїм промінням висвітлила притаєні події минулого та пророкувала майбутню долю нащадкам тих, хто найбільш опікувався святим образом і храмом.

До тих, кого благословляв Образ Пречистої, без сумніву, належала й родина Ревуцьких. Відомо, що п'ять поколінь роду, починаючи чи не з найперших років богослужіння (1723) у новозбудованому Свято-Троїцькому храмі, – Андрій, Григорій, Роман, Гаврило і останній Микола – Ревуцькі були священиками в ньому, вважайте, лицарями-охоронцями козацької святині у священицькому вбранні. За родинними переказами, вони відмовились читати «анафему» Івану Мазепі (тут є над чим замислитись!). В Іржавецькій церкві хрестили Дмитра і Левка Ревуцьких, там вінчався Лев Миколайович із Софією Андріївною і хрестив свого сина Євгена. У записах Іржавецької сільської громади 1890–1900-х років читаємо, що благоустрій, порядок і чистота дороги до храму чудотворної ікони були «на попеченні» родини Ревуцьких!

За велінням долі, коли наприкінці травня чи на початку червня 1843 р. до Іржавця завітав Т. Шевченко, службу правив священик храму Св. Троїці Гаврило Романович Ревуцький (тоді у храмі було тільки два священики – згаданий о. Гаврило та о. Іван Смирницький). Цілком імовірно, що поет і о. Гаврило могли познайомитися, поговорити про ікону, подивитися записи в церковній книзі. Показово, що навесні того ж року в сім'ї Г. Ревуцького народився син Микола, який згодом теж став священиком Іржавецького храму. Уже у 1890-х роках у його подружжі з Олександрою Дмитрівною Каневською (по матері, з дому Стороженків) народяться два сини – Дмитро і Левко. Для всіх представників шляхетського роду Стороженків, засновників Іржавця і священицького роду Ревуцьких, які, принаймні з 1720 р., мешкали

¹ Їхні імена увійшли до списку 100 найвідоміших українців. Див.: Громовенко Л. Дмитро і Лев Ревуцькі / Лідія Громовенко // 100 найвідоміших українців. – М. : Вече ; К. : Орфей, 2002. – С. 446–452.

в селі, а 1880 р. об'єдналися родинами, поезія Т. Шевченка стала визначальним етично-моральним і патріотичним стрижнем життя.

Вагому роль у цьому мали не тільки епізодична зустріч о. Гаврила Ревуцького з поетом, а й більш тривале знайомство з ним його старшого сина Олександра Гавриловича. Річ у тім, що Олександр Ревуцький (1841–1879) мав гарний голос, і 1851 р. його, десятирічного хлопчика, взяли до Санкт-Петербурзької Придворної співочої капели, а від 1866 р. він співав у хорі Італійської опери північної столиці. Там він і познайомився з Т. Шевченком, з його голосу перейняв слова і мелодію пісні «Ой сидить пугач в степу на могилі». Під час перепоховання поета Олександр із хором українців супроводжував¹ сумний повіз із труною до останніх застав Санкт-Петербурга². На першому зібранні української громади у Петербурзі, присвяченому пам'яті Кобзаря (27 квітня 1861 р.), Олександр співав дві пісні, які любив слухати поет – «Ой, не шуми, луже» та «Ой ходив чумак молоденький сім рік по Дону».

«Кобзар» Т. Шевченка, як і твори М. Гоголя і О. Стороженка (дядька Олександр Дмитрівни), були у родині Ревуцьких настільними. Тому не дивно, що й сини Миколи Ревуцького змалку росли у великій пошані до Тарасового слова, яка з часом переросла у щире захопання у шевченківську поезію. Це вилилося у бажанні присвятити їй свою творчість: у Дмитра – науково-фольклористичну, у Левка – композиторську.

Символічно, що 1908 року, коли Л. Ревуцький навчався у М. Лисенка, одним із перших його завдань із гармонії було опрацювання народної пісні на слова Т. Шевченка «Думи мої» (є припущення, що й мелодію теж створив поет). Уже в тій першій вправі відчутні паростки майбутнього авторського стилю композитора. З часом Лев Миколайович напише два монументальних опуси на поезії Т. Шевченка: кантату «Хустина» (1922) та хори «На ріках, круг Вавилона» («Псалми Давидові. СXXXVI», 1923), «У перетику ходила» і «Гімн чернечий» (1924), «Ой чого ти почорніло» (1927), «Ой одна я, одна» (1938, для мецо-сопрано й хору). Здійснив обробку «Заповіту» (1942).

В образності кантати «Хустина» майже візуально простежуються картини чумацької долі – прощання з коханою, довга дорога валки, хвороба і смерть молодого чумака, горе й розпач дівчини-сиротини. Л. Ревуцький свідомо відбирав національно виразний музичний матеріал, як сам зазначав: «посилена українізацію» мелодичного тематизму, дотримуючись творчих засад свого вчителя М. Лисенка. Кантату відразу було визнано етапним твором у розвитку національного мистецтва. Він увиразнив тенденцію до продовження Лисенкових традицій в українській музиці, яка простежується й донині (зокрема в кантаті «Гамалія» М. Скорика).

Уперше «Хустина» прозвучала у виконанні аматорського хору з м. Прилуки під проводом О. Фарби. За роялем був автор, якого оголосили зі сцени: «Наш рояліст Левко Ревуцький». Він у той час очолював прилуцький осередок Всеукраїнського музичного товариства імені М. Леонтовича. За рік по тому відбулася й прем'єра хору «На ріках, круг Вавилона», який автор задумав як велике симфонічно-хорове полотно, на зразок монументальних частин Генделевих ораторій. Багато хто з хористів, та й сам диригент О. Фарба у сумнозвісні 1930-і роки зазнали репресій, загинули у таборах ГУЛАГу, а їх імена були вилучені радянськими цензорами з історичного контексту. Однак уже в повоєнні часи, 1944 року, Л. Ревуцький здійснив оркестрову версію кантати, і вона увійшла до репертуару всіх провідних капел України, студентських і аматорських хорів, звучала на радіо і телебаченні. Складніше склалася доля масштабного хору «На ріках, круг Вавилона»: його виконали хор і оркестр Національної ра-

¹ У тому аматорському українському хорі співав і відомий соліст Маріїнської опери Федір Стравінський (бас), батько видатного композитора ХХ ст. Ігоря Стравінського.

² Ревуцький Д. Т. Шевченко і народна пісня / Д. Ревуцький. – К. : Мистецтво, 1939. – С. 30.

діокомпанії України лише наприкінці 1990-х років, а інструментовку здійснив сучасний видатний майстер оркестру, композитор Лев Колодуб.

Як не дивно, Л. Ревуцький не писав солоспівів на Шевченкові поезії. Чи то зі скромності він не наважувався змагатися в цьому зі своїм учителем М. Лисенком, який створив своїми солоспівами на вірші «Кобзаря» величний духовний пам'ятник поетові, чи то з намагання віднайти своє композиційно-стильове вирішення, відповідне новій добі – модерну початку ХХ ст. У кожному разі, такі пошуки помітні у драматичних хорах із супроводом: «Гімн чернечий» (1924), створений, вочевидь, для прилуцької капели, та «Ой чого ти почорніло» (1927), який узяла до свого репертуару республіканська капела «Думка». У цих творах відчутне новаторське звуковедення, сміливі гармонії загостреного звучання. Твір «Ой одна я одна» для мецо-сопрано соло та хору з супроводом (1938) більш наближений до традиційного вирішення, що можна пояснити тиском на художнє мислення митця догм соцреалізму, які «обрізали крила» не тільки молодим авторам, а й досвідченим метрам. Прикметно, що 1942 року, коли Л. Ревуцький переживав тяжкі випробування (перебуваючи у Ташкенті в евакуації, дізнався про жахливе вбивство в окупованому Києві свого старшого брата Дмитра і про тяжке, майже смертельне поранення сина Євгена під Москвою), він створив обробку для хору «Заповіту» Т. Шевченка на широко відому мелодію Г. Гладкого. Можливо, то був, як і обробка солоспіву «Чуєш, брате мій», своєрідний Реквієм по любому брату та по тисячах тих, чиє життя згасло в роки кривавого лихоліття?

В архіві композитора зберігається машинопис статті «Шевченко і музика», у якій митець визначив ті ознаки творчого обдарування поета, які найбільш суголосні йому:

«Шевченко – музикант по природі. Крім того, що він, за свідченням сучасників, був надзвичайно талановитим виконавцем-співаком, що він був, очевидно, першим автором музики до своїх творів, крім цього всього, його літературній творчості властива органічна музикальність. Співучість його мови, спільність драматургії його поезії з принципами музичної драматургії була причиною появи сотень творів музичних на шевченківські тексти, від пісні до опери, кантати, симфонії.

Шевченко виріс, змужнів і сформувався під великим впливом української пісні. Ритміка українських пісенних і танцювальних жанрів лежить в основі поетичної ритміки. Разом із ритмікою від народної пісні влилась у Шевченкову поезію закладена в них динамічність, емоційність та епічність. По «Кобзареві» можна вивчати ритміку української пісні в її досконалому художньому втіленні.

Це було можливим тому, що Шевченко знав дуже багато сучасних йому і давніх пісень, записував на Україні невідомі для себе тексти. В час арешту у Шевченка було забрано два зошити з записами народних пісень, які були прийняті за його власні. Таку помилку допустив колись і великий знавець як народної української пісні, так і творчості Шевченка І. Франко, вмістивши в «Кобзарі» кілька народних пісень»¹.

Глибокому розумінню месіанської ролі Шевченкової поезії в національній самоідентифікації сприяла й мистецтвознавчо-фольклористична праця Дмитра Ревуцького. Його аналіз вокальних творів М. Лисенка до «Кобзаря» Т. Шевченка й сьогодні не втратив значення як один із найбільш ґрунтовних. І це при тому, що опублікований він 1932 р., коли вчений змушений був орієнтуватися на тогочасну пролеткультівську ідеологію. Однак після процесів СВУ М. Лисенка оголосили представником «буржуазного націоналізму» і припинили видання його музичних творів (Д. Ревуцький був літературним редактором, а Л. Ревуцький – музичним). Лише через 7 років учений

¹ Ревуцький Л. Шевченко і музика // Ревуцький Л. Повне зібрання творів : в 11 т. – Т. 11 : Літературна спадщина / Л. Ревуцький ; упоряд., вступ. ст. і комент. В. Д. Довженка. – К. : Муз. Україна, 1988. – С. 31.

зміг подати до друку свою нову працю «Т. Шевченко і народна пісня»¹. Дмитро Миколайович, якого на той час було запрошено працювати в Інститут фольклору УАН (тепер – ІМФЕ ім. М. Рильського НАН України), ретельно опрацював альбоми поета, які й нині зберігаються в архіві Інституту літератури НАН України. У них містяться записані переважно у 1840-і роки Т. Шевченком пісенні зразки з Київської, Кам'янець-Подільської, Волинської губерній. Водночас, Дмитро Миколайович визначив і цитовані у поезіях фольклорно-пісенні твори. Весь матеріал систематизовано і розподілено за групами: а) соціальні: кріпацькі (3), бурлацькі й наймитські (3), козацька голота (2), рекрутські (3), чумацькі (10); б) родинне життя: вдова (2), колицька (1); в) балади (4); г) псалми (2); д) обрядові пісні (3); е) історичні (20); є) думи (6); ж) любовні (19); з) сатиричні, жартівливі (17); і) пісні змішаних жанрів (25).

Зрозуміло, праця позначена прикметами своєї доби, кінця 1930-х років: догмами панівної на той час ідеології соцреалізму (інакше нічого не вдалося б опублікувати!). Однак фольклорист знайшов відповідну «ниту» для свого аналізу:

«Які ж народні пісні любив Шевченко, чого він шукав у народній творчості? – писав Дмитро Миколайович. – <...> Шевченко любив народну пісню, сповнену могутнього обурення і ненависті проти гнобительського ладу, сповнену палкого гніву і бажання помсти. Він шукав пісень з загостреним соціальним змістом, які відображають класову боротьбу.

Поета цікавили пісні про кріпаччину, про сільську і козацьку голоту, батрацько-бурлацькі, побутові і т. п., особливо пісні про селянські повстання, гайдамаччину і Коліївщину, про Булавина, Разіна і Кармелюка. Саме в них Шевченко бачив правильне відображення народного минулого <...>»².

Т. Шевченко цікавився також і фольклором інших народів, зокрема росіян, серед яких йому довелося довго жити і в Санкт-Петербурзі, і на засланні. Маючи дзвінкий, чистого тембру тенор, Тарас Григорович дуже любив співати, особливо українські пісні, які, мов крила, несли його подумки в рідну Україну. Ретельно зібравши дрібні зауваги-інкрустації з усіляких спогадів Шевченкових друзів, щоденника та автобіографії поета, Дмитро Ревуцький у своїй книзі написав такі щирі рядки:

«Шевченко не міг жити без того, щоб не співати своїх улюблених пісень. Так, він співає в панській прихожій (“По врожденной мне продерзости характера, я нарушал барский наказ, напевая чуть слышным голосом гайдамацкие унылые песни”); співає, живучи в Седневі у Лизогубів, під супровід Іллі Івановича Лизогуба; співає, коли його везуть до фортеці; співає, сидячи у фортеці (“Шевченко був одягнений в білий костюм, стояв сумний і стиха наспівував якусь сумну українську пісню”); співає, граючись з дітьми коменданта Ново-Петровського форту (Наталочці Усковій Шевченко “співав пісні, то сумні, що змушували стискуватись її дитяче серденько і проливати сльози, то веселі...”); співає в Ново-Петровському форті в хорі, який “дуже й дуже непогано співав пісень і російських і українських...”; “любить іноді вдома, або на просьбу в товаристві співати “Віють вітри”»; співає, блукаючи вночі в засланні; співає навіть у снах своїх...»³.

Книжка «Т. Шевченко і народна пісня», видана 1939 р., стала останньою окремою публікацією вченого. Наступну, присвячену 100-річчю М. Лисенка, він не встиг дописати. Дмитра Миколайовича було вбито за його робочим столом ранком 29 грудня 1941 року, а рукопис майбутньої монографії зник...⁴.

¹ Ревуцький Д. Т. Шевченко і народна пісня / Д. Ревуцький. – К. : Мистецтво, 1939. – С. 3.

² Там само, с. 13.

³ Там само, с. 32.

⁴ Цит. за: Кузик В. Дмитро Ревуцький: 1881–1941 (Біографічно-культурологічний нарис) / В. Кузик // Вісник Львівського національного університету імені Івана Франка. – Серія «Мистецтвознавство». – Вип. 2. – Львів, 2002. – С. 212–235.

Сьогодні розвідка «Т. Шевченко і народна пісня» Д. Ревуцького стала раритетним виданням. Збереглося кілька її екземплярів. Очевидно, годилося б здійснити її перевидання до 200-річчя Тараса Григоровича Шевченка.

Підсумовуючи, висловимо сподівання, що до мистецтвознавчої Шевченкіани, зокрема літопису життя Т. Шевченка, буде введено інформацію про його відвідини села Іржавець 27 травня 1843 р. та 21 серпня 1859 р., тобто в час його перебування в Качанівці. При опрацюванні музичної Шевченкіани, яка, без сумніву, має гідно презентувати українську культуру у світі, доцільно виконати хоріві твори Л. Ревуцького, написані на вірші Т. Шевченка:

1. Кантата «Хустина» [«У неділю не гуляла»] (1922);
2. «На ріках, круг Вавилона» [«Псалми Давидові. СXXXVI»] (1923);
3. «Гімн чернечий» (1924);
4. «У перетику ходила» (1924);
5. «Ой чого ти почорніло» (1927);
6. «Ой одна я одна» для мецо-сопрано соло та хору з супроводом (1938);
7. «Заповіт» – обробка для хору з супроводом (1942).

Доцільно перевидати й невеличку книжечку «Т. Шевченко і народна пісня» (1938) Д. Ревуцького, яка стала б у нагоді для шкіл та вищих навчальних закладів України.

Настав і час у селі Іржавець Ічнянського району Чернігівської області біля пам'ятника великому Кобзарю встановити пам'ятну дошку про його відвідання генієм української культури Тарасом Григоровичем Шевченком.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гальченко С. Альбом малюнків Тараса Шевченка 1841–1843 рр. / Сергій Гальченко ; до 200 від дня народження Т. Г. Шевченка. – К. : Веселка, 2013. – 36 с.
2. Громовенко Л. Дмитро і Лев Ревуцькі / Лідія Громовенко // 100 найвідоміших українців. – М. : Вече ; К. : Орфей, 2002. – С. 446–452.
3. Жур П. В. Труді і дні Кобзаря: літопис життя і творчості Т. Г. Шевченка / Петро Жур ; вступ. ст. М. М. Павлюка. – К. : Дніпро, 2003. – 520 с. – (Бібліотека Шевченківського комітету).
4. Іржавець // Чернігівщина. Енциклопедичний довідник / за ред. А. В. Кудрицького. – К. : УРЕ, 1990 – С. 381–382.
5. Качанівка. Альбом автографів : худож. документ. вид. / автор-упоряд С. Половнікова. – К. : Темпора ; Майстерня книги, 2010. – 326 с.
6. Кузик В. Дмитро Ревуцький: 1881–1941 (Біографічно-культурологічний нарис) / В. Кузик // Вісник Львівського національного університету імені Івана Франка. – Серія «Мистецтвознавство». – Вип. 2. – Львів, 2002. – С. 212–235.
7. Кузик В. «Заплакала Матір Божа сльозами святими...» / Валентина Кузик // Музична україністика: сучасний вимір. – К. : ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, 2009. – Вип. 4. – С. 170–189.
8. Кузик В. Лев Миколайович Ревуцький / В. Кузик. – К. : ІМФЕ ім. М. Т. Рильського ; Ніжин : Лисенко М. М., 2011. – 84 с.
9. Радзиевский К. Сказание о местнотимой иконе Божіей Матери села Ржавца Полтавской губернии Прилукскаго уезда / К. Радзиевский // Полтавские Епархиальные Ведомости. – 1864. – Т. 1. – Часть неофициальная. – С. 270–284.
10. Ревуцький Н. Село Ржавец (Прилукскаго уезда) / Н. Ревуцький // Полтавские Епархиальные Ведомости. – 1867. – № 5. – С. 179–191.
11. Ревуцький Д. Т. Шевченко і народна пісня / Д. Ревуцький. – К. : Мистецтво, 1939. – 62 с.

12. Ревуцький Л. Шевченко і музика // Ревуцький Л. Повне зібрання творів : в 11 т. – Т. 11 : Літературна спадщина / Л. Ревуцький ; упоряд., вступ. ст. і комент. В. Д. Довженка. – К. : Муз. Україна, 1988. – С. 31–34.

13. Стороженки. Фамильный архив : в 8 т. – Т. 1–4, 6–8 / сост. А. В. Стороженко, Н. В. Стороженко, В. Л. Модзалевский. – К. : Типогр. тов. Г. Л. Фронцкевича и К°, 1902–1910. – Т. 1. – 1902. – 512 с.; Т. 2. – 1906. – 716 с.; Т. 3. – 1907. – 610 с.; Т. 4. – 1910. – 608 с.; Т. 6. – 1908. – 798 с.; Т. 7. – 1908. – 623 с.; Т. 8. – 1910. – 720 с.

14. Шевченко Т. Г. Більша книжка: автографи поезій, 1847–1860 рр. / Т. Шевченко ; передм. Є. С. Шабліовського ; ред. М. Л. Мандрика ; худож. оформ. М. І. Марущанця. – К. : АН УРСР, 1963. – 328 с.

15. Шевченко Т. Иржавець // Шевченко Т. Твори : у 5 т. / Т. Шевченко. – К. : Дніпро, 1984. – Т. 2. – С. 38–40.

16. Шевченко Т. Г. Музикант // Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. – Т. 3 : Драматичні твори. Повісті / Тарас Шевченко. – К. : Наук. думка, 2001. – С. 178–239.

Кузик В. В. Феномен Иржавця: поезія Тараса Шевченка у формуванні творчих особистостей братів Ревуцьких. Розглянуто феномен с. Иржавець як своєрідний соціолокус у геогенетичній зоні Гетьманщини, збережені тут реліквії давньої доби – чудодійну ікону Иржавецької Богоматері і козацьку церкву св. Трійці. Розкрито перебування тут Т. Шевченка у 1843, 1859 рр., а також зв'язки родини Ревуцьких із поетом. Виявлено роль поезії Т. Шевченка у вокально-симфонічній і хоровій творчості Льва Ревуцького та у мистецтвознавчих дослідженнях ученого-фольклориста Дмитра Ревуцького.

Ключові слова: поема «Иржавець» Т. Шевченка, соціолокус, геогенетична зона, чудотворна ікона, творчість Л. Ревуцького, фольклористичні праці Д. Ревуцького.

Кузык В. В. Феномен Иржавца: поэзия Тараса Шевченко в формировании творческих личностей братьев Ревуцких. Рассмотрен феномен с. Иржавец как своеобразный социолокус в геогенетической зоне Гетманщины, сохранились здесь реликвии древней эпохи – чудотворная икона Иржавецкой Богородицы и казацкая церковь св. Троицы. Раскрыто пребывания здесь Т. Шевченко в 1843, 1859 гг., а также связи семьи Ревуцких с поэтом. Выявлена роль поэзии Т. Шевченко в вокально-симфонической и хоровой творчестве Льва Ревуцкого и в искусствоведческих исследованиях ученого-фольклориста Дмитрия Ревуцкого.

Ключевые слова поэма «Иржавец» Т. Шевченко, социолокус, геогенетическая зона, чудотворная икона, творчество Л. Ревуцкого, фольклористические работы Д. Ревуцкого.

Kuzyk V. V. The Irzhavets Phenomenon: the Poetry of Taras Shevchenko in the Formation of the Creative Personalities of the Revutskiy Brothers. The article talks about the phenomenon of the Irzhavets village, and it being a sociolocus, located in the proper geogenetic area of former Hetmanschina, where the relics of the past have been preserved, such as the miraculous icon of Irzhavets Holy Mother and the Cossack church of the Holy Trinity. The article also unveils the details of Taras Shevchenko's stay in Irzhavets in 1843 and 1859, as well as the ties of the Revutskiy family with the poet. The poetry of Taras Shevchenko played a distinct role in the vocal-symphonic and choral works of the composer Levko Revutskiy and in the art research of the scientist-folklorist Dmitry Revutskiy.

Keywords: poem “Irzhavets” by T. Shevchenko, sociolocus, geogenetic area, miraculous icon, works of L. Revutskiy, folklorist research of D. Revutskiy.